

*П.І. ГАЙДУЦЬКИЙ, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України,
директор Інституту стратегічних оцінок
О.В. ХОДАКІВСЬКА, кандидат економічних наук
Національний науковий центр „Інститут аграрної економіки”*

Екологізація суспільної свідомості та розвиток агросфери

Необхідною умовою збалансованого розвитку сучасного суспільства є підвищення рівня його екологічної свідомості. Нині особливо актуальною означена проблема є у країнах, які порівняно недавно перейшли на шлях ринкових трансформацій, включаючи й Україну. Слід зазначити, що вітчизняна наукова економічна думка завжди відрізнялася соціально-екологічною спрямованістю. Цьому яскравим підтвердженням є праці В. Вернадського, С. Подолинського, І. Овсінського, М. Руденка, Ф. Моргуна та інших видатних українських учених і дослідників. Утім національна економіка України безперервно наштовхується на нові фінансові, технологічні, екологічні, демографічні й інші труднощі, а це, у свою чергу, вимагає рішучих, адекватних дій щодо їх розв'язання. Зазначені умови визначають необхідність формування власної, якісно нової моделі розвитку національної економіки, яка б урахувала закони існування Всесвіту, загальні світові тенденції та національні особливості, що стає цілком можливим на основі запровадження і втілення у практику господарювання ідей фізичної економії. Соціо-екологічні трансформації зумовлюють необхідність розроблення стратегії раціонального розвитку суспільства, що є надзвичайно складним процесом, який охоплює екологізацію усіх сфер життєдіяльності суспільства (економіка, освіта, політика, право). Одним із таких кроків є широкомасштабне запровадження екологізації аграрного виробництва, включаючи розвиток органічного сільського господарства.

Органічне землеробство об'єднує усі сільськогосподарські системи, які підтримують екологічно-, соціально- та економіч-

но-доцільне виробництво сільськогосподарської продукції. Вони використовують природний потенціал рослин, тварин і ландшафтів та спрямовані на гармонізацію сільськогосподарської практики й навколишнього середовища. Органічне землеробство суттєво зменшує використання сторонніх факторів, що беруть участь у процесах виробництва, через обмеження застосування синтезованих хімічним шляхом добрив, пестицидів, регуляторів росту рослин, кормових добавок, фармпрепаратів і генетично модифікованої продукції. Натомість, для підвищення врожайності та захисту рослин використовуються агротехнологічні заходи й різноманітні природні чинники¹. Зазначена система максимально ґрунтується на застосуванні сівозмін, використанні рослинних решток, гною, компостів, бобових і зернобобових культур, сидератів, органічних відходів виробництва, мінеральної сировини, механічних та біологічних методах боротьби з бур'янами й шкідниками та спрямована на підвищення родючості ґрунтів, поліпшення їх структури з одночасним забезпеченням повноцінного живлення рослин².

У цьому зв'язку в країнах ЄС та у світі в цілому стрімко розвивається органічне виробництво, що спрямоване на поліпшення здоров'я населення шляхом виробництва високоякісного продовольства, сировини та інших продуктів, збереження родючості ґрунтів і навколишнього середовища. Нині у світі під органічним виробництвом зайнято понад 37 млн га земель. За останні десять

¹ Organic Agriculture and food Security (IFOAM Dossier 1, 2002) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ifoam.org>.

² Report and Recommendations on Organic Farming. – Washington DS: USDA., 1980. – p. 605.

років сертифіковані площі зросли більше, ніж у три рази. Така ж тенденція простежується у країнах Євросоюзу, де сертифіковані площі сільськогосподарських угідь перевищили 9 млн га, а кількість „органічних” господарств становить понад 200 тис. У 2007 році за площею земель, зайнятих під органічним виробництвом, Україна входила у першу десятку країн Європи, однак нині під органічним виробництвом зайнято 270 тис. га угідь та сертифіковано понад 140 товаровиробників¹.

Україна значно відстає у розвитку сертифікованого органічного сільського господарства. Так, частка посівів, зайнятих під органічним виробництвом, становить лише 0,7%, тоді як в Австралії – 24,3, в Аргентині – 15,4%. Це показує, що наша країна має значний потенціал для широкомасштабного розгортання органічного виробництва й у перспективі може зайняти провідні місця на європейських ринках як експортер сертифікованої органічної продукції та сировини. Зокрема, частка екологічної продукції на ринку Євросоюзу становить 2%, у тому числі половина її імпортується. В Україні ж частка екологічної продукції становить лише 0,1%. Водночас у Полтавській області накопичено багатий досвід у цій справі. Тут функціонує підприємство „Агроєкологія”, яке десятки років виробляє продукцію без застосування хімії.

Широкомасштабне запровадження екологізації аграрного виробництва вимагає, особливо на початкових етапах, спрямування основних зусиль на екологізацію суспільної свідомості й, передусім, формування екологічної культури молодого покоління. Екологічна культура – це, насамперед, внутрішня суть людини та людського суспільства, яка проявляється у сукупності певних дій, технологій, методів і способів освоєння природи людиною та їх взаємодії, що забезпечують стійку рівновагу в системі „людина-довкілля”. Нині ситуація, що складається у відносинах „людина-довкілля”, далеко не втішна. Український еколог Ю.А. Злобін зазначив, що „наша епоха – час великої дисгармонії між зовнішньою культурою, яка проявляється у здатності людини створювати видатні твори, і внутрішньою культурою,

дефіцит якої й викликав глобальну екологічну кризу”. На всесвітньому саміті зі збалансованого розвитку наголошено, що пріоритетним завданням людства у найближчій перспективі має стати формування екологічної культури населення планети².

Нехтування питаннями екологічної безпеки в усіх царинах суспільного життя зумовили загострення екологічної ситуації, зростання деструктивного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище, що проявляється у забрудненні повітря, ґрунтів, надземних та підземних вод, споживацькому ставленні до природних ресурсів, їх виснаженні.

Тому завданням кожної людини, держави й людської спільноти в цілому є докладання максимуму зусиль до розв’язання екологічних конфліктів, що виникли між суспільством і природою. Практичний досвід перекожливо показує, що розв’язати існуючі проблеми лише впровадженням екологобезпечних технологій та екологічно спрямованих управлінських рішень – неможливо. В Україні сформоване екологічне законодавство, створені й функціонують відповідні владні структури, однак ми не бачимо очікуваних результатів. На нинішній час ми є свідками того, що без належно сформованої екологічної культури змусити працювати природоохоронне законодавство практично неможливо.

Нині означена проблема набула глобальних масштабів. Зумовлена низкою соціальних, фінансових, економічних, технологічних, екологічних чинників, вона спонукає світову спільноту до вжиття рішучих, адекватних заходів щодо охорони довкілля, збереження родючості ґрунтів та виробництва й споживання екологічно безпечної продукції. До основних причин, що спонукають людство перейти на шлях екологізації, слід віднести такі:

по-перше, боротьба за великі врожаї та високі прибутки хімізацією землеробства перетворилася на боротьбу проти землі, проти якості продукції й здоров’я людей;

по-друге, наприкінці ХХ ст. у процеси аграрного виробництва увійшла генна інженерія, яка несе небезпеку не лише землі, само-

¹ The world of organic agriculture. Statistics & emerging trends 2012. – Ackerstrasse: FIBL and IFOAM. 2012. – P.332.

² Білорус О. Глобалізація і національна стратегія України / О. Білорус. – К.: ВО «Батьківщина», 2001. – 300 с.

бутності рослинного і тваринного світу, але й людству загалом;

по-третє, за процесами хімізації та генної модифікації стоять потужні бізнесові, економічні інтереси й відповідні організаційні структури. Цілком зрозуміло: хімізація та генна модифікація забезпечують високу рентабельність виробництва і великі прибутки. З такими економічними інтересами дуже важко боротись, особливо в умовах функціонування ринкової економіки;

по-четверте, бізнесові економічні інтереси мають досить гуманне соціальне прикриття – боротьба з голодом та бідністю, стабілізація інфляції. За офіційними даними, у світі недоїдає (голодує) до 1 млрд осіб. Майже чверть населення належить до категорії бідних.

У наш час надзвичайно мало уваги приділяється гармонійному вихованню особистості, формуванню життєвих орієнтирів, способів взаємодії суспільства й навколишнього середовища. Суспільство з погляду науки – це цілісна, динамічна система, воно має ієрархію та стійкі внутрішні й зовнішні взаємини¹. У цьому зв'язку формування екологічної культури в умовах соціоекологічних трансформацій є надзвичайно складним процесом.

Гармонізація існування людини й навколишнього середовища формує так звану „екосистему, наділену розумом” або „розумну екосистему”, яку свого часу В. Вернадський назвав „ноосферою”. Вчений довів неперевершену роль розуму в гармонізації відносин суспільства і природи та їх майбутнього розвитку, що залежить від розумної цілеспрямованої діяльності людини. „У геологічній історії біосфери, писав В.Вернадський, перед людиною відкривається велике майбутнє, якщо вона зрозуміє це й не використовуватиме свій розум і свою працю на самовинищення”².

Ноосфера становить таку планетарну цілісність, центральною ланкою якої є розум людини, що опановує законами природи та раціонально використовує їх для створення

умов, які забезпечують збереження і збалансований розвиток планетарного життя³.

Загострення екологічних та суспільних проблем вимагає кардинальної переорієнтації стратегії суспільного розвитку на створення збалансованого, раціонального суспільства замість безперервної боротьби з існуючими проблемами, які здебільшого зумовлені нераціональною діяльністю самої людини. Щоб їх розв'язати, зламати негативні глобальні тенденції в Україні, потрібно буде немало часу й зусиль як науки, так і практики.

Очевидно, найбільше зусиль необхідно докладати щодо зміни світогляду політиків і господарників, формування нової культури й новітньої політики не лише державної, а й загальносуспільної, і насамперед, у сфері освіти, науки та підготовки кадрів.

У цьому зв'язку наприкінці вересня 2011 року Інститут стратегічних оцінок при Президентському фонді Леоніда Кучми «Україна» оголосив конкурс на тему: "Природне землеробство України – шлях до здоров'я й добробуту нації". Це четвертий загальноукраїнський конкурс серед студентів з актуальних проблем, організований Фондом за останні чотири роки. Основною метою цього неординарного заходу було привернення уваги громадськості до проблем природного землеробства, формування екологічної культури, поліпшення здоров'я людей крізь призму виробництва та споживання екологічно чистих продуктів, а також залучення до цієї суспільно значимої справи студентства, науковців і практиків. Формування екологічного світогляду й активної життєвої позиції у майбутніх спеціалістів-аграріїв, а також усвідомлення ними необхідності екологізації усіх сфер суспільного життя слід визнати пріоритетним напрямом сучасної державної аграрної політики.

Актуальність даної теми підтвердила кількість учасників конкурсу: 124 студенти і 80 науковців із 40 вузів країни. На конкурсі були представлені роботи з 19 регіонів (рис. 1). Найбільше конкурсних робіт надійшло з Полтавської аграрної академії й трьох Дніпропетровських університетів. Три чверті учасників – дівчата. Середній вік конкурсанта – 22 роки. В основному це були студен-

¹ Чепурна В. Проблема відсутності політики формування суспільних відносин як основи внутрішнього устрою держави / В.Чепурна // Майбутнє України в гармонії з природою. – Дніпропетровськ : Арт-прес, 2010. – С. 6.

² Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения / В.И. Вернадский. – М. : Научная мысль, 1965. – 328 с.

³ Корнійчук Л.Я. Футурологія і прогностичні ідеї фізичної економіки / Л.Я. Корнійчук, В.О. Шевчук. – К. : ТНЕУ, 2012. – 72 с.

ти природничих та економічних спеціальностей, зацікавилися проблематикою і 12 майбутніх юристів. Це є досить позитивним моментом, оскільки правова база природного землеробства знаходиться на стадії заро-

дження. Разом із студентами працювали їхні наукові керівники, третина з яких доктори наук та професори, що є надзвичайно потужним активом проведеного конкурсу.

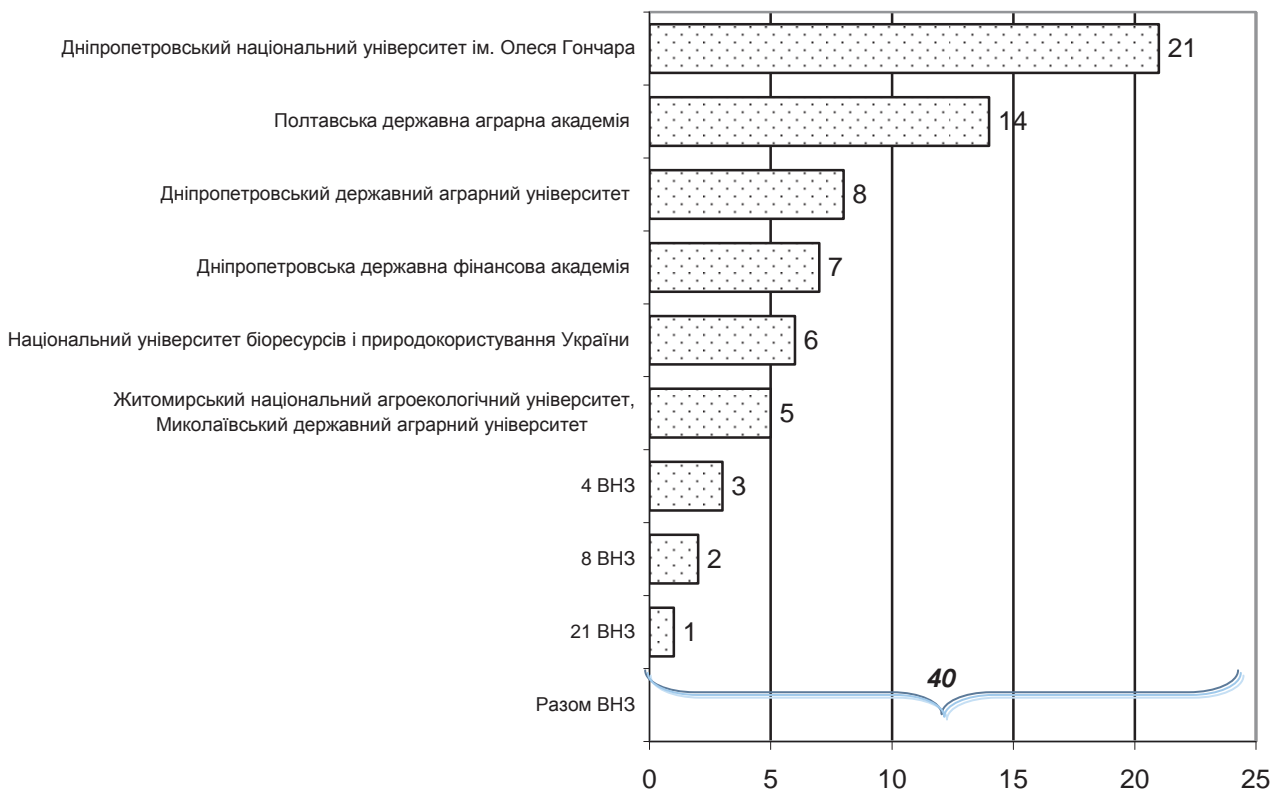

Рис. 1. Розподіл робіт, що надійшли на конкурс за вищими навчальними закладами України, шт.

Для повного охоплення усіх аспектів проблеми було визначено п'ять основних напрямів (рис. 2).

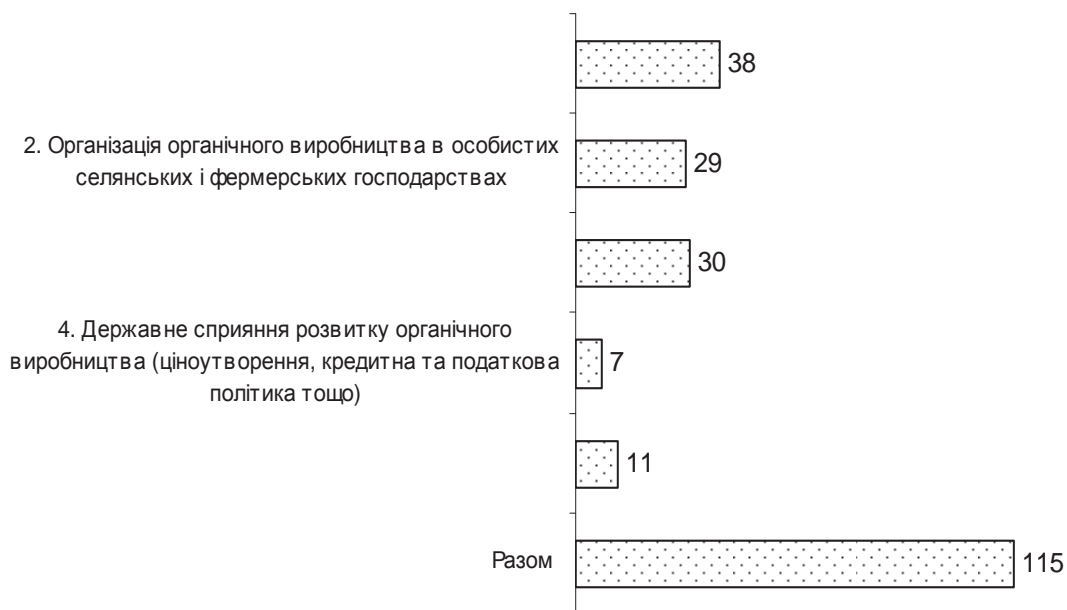

Рис. 2. Розподіл робіт за темами, шт.

Більшість конкурсантів захопилися практичними аспектами екологізації землеробства. На жаль, мало надійшло робіт, які стосуються загальнодержавних і макроекономічних проблем. Тим не менше далі переконаємося, що саме на них акцентували увагу більшість студентів при опрацюванні опитувальних анкет, оскільки, крім наукових рефератів за обраними темами, конкурсантам було запропоновано дати відповіді на 10 найбільш актуальних питань даної проблематики. Так, 80% опитаних вважають, що розвиток органічного виробництва в Україні найбільше стримується відсутністю державної підтримки, у т.ч. 57% – закону „Про органічне виробництво” і 43% – незаінтересованістю сільгоспвиробників. При цьому переважна більшість опитаних вважають, що незацікавленість виробників продукції значно більша, ніж споживачів.

Звідси очевидний висновок, що найвагоміша підтримка розвитку органічного виробництва має належати саме державі (90%). Важливе значення надається наявності спеціальної техніки й технологій, відповідності цінової та кредитної політики (40-50%).

Окремі країни світу, що стали на шлях розвитку органічного виробництва, на державному рівні прийняли спеціальні програми, які передбачають прямі субсидії й дотації фермерам для проведення сертифікації органічної продукції. Наприклад, у Польщі «органічні» господарства одержували субсидії з розрахунку на гектар: ріллі – 108 дол.; пасовищ – 38; багаторічних насаджень – 150 дол. Держава також частково компенсує вартість проведення сертифікації «органічних» господарств.

В Ірландії господарства розміром менше 3 га у період конверсії одержують дотацію 242 євро на гектар, а після набуття статусу «органічного» господарства – 121 євро на гектар. Для господарств, що мають земельні площі від 3 до 40 га, розмір підтримки відповідно становить 181 і 91 євро на гектар. Активне державне регулювання й підтримка органічного землеробства сприяють розвитку органічного виробництва у Швейцарії.

Цікаво, що роль СОТ і Євросоюзу в розвитку вітчизняного органічного сектору учасниками конкурсу оцінено дуже низько.

Причина може полягати або в недооцінці їхньої ролі та значення, або ж просто у критичному ставленні. Водночас незрозуміло, чому упущені важливі регуляторні механізми – запровадження контролю за дотриманням науково обґрунтованої структури посівів, співвідношення добрив, поголів'я великої рогатої худоби тощо. Адже в Україні уже склалися катастрофічні структурні диспропорції, на усунення яких потрібно десятки років.

Забезпечення землеробства органічними добривами становить 5% від потреби, у тому числі в Степу – 2%, Лісостепу – 8, на Поліссі – 7%. Порухене співвідношення основних елементів живлення (NPK) у мінеральних добривах, зокрема, в 2011 році воно становило 1 : 0,22 : 0,19 при науково обґрунтованому – 1 : 0,9 : 0,7.

Останніми роками відбулися значні зміни у структурі посівних площ. Збільшилася частка зернових і технічних культур та зменшилася – кормових. У 2011 році зернові мали 60,2% у структурі посівів при оптимальній нормі – 50%, тоді як частка кормових культур, навпаки, зменшилася до 6,4% (у 1990 р. – 38,1%). Збільшуються площі посівів ріпаку й соняшнику. Якщо у 1990 році частка ріпаку в загальних посівах технічних культур становила дещо більше 2%, то в 2011-му перевищила 13%, а частка соняшнику сягнула 60,2%.

Серед обстежених сільськогосподарських підприємств із площею понад 3000 га угідь 60% не мають жодної корови, 42% відмовилися від вирощування кормових культур. Переважна більшість господарств не дотримуються науково обґрунтованих сівозмін.

Враховуючи, що вітчизняний попит на органічну плодоовочеву продукцію, головним чином, задовольняється дрібними та середніми господарствами, важливо було визначити чинники, що сприятимуть нарощуванню органічного виробництва в особистих селянських і фермерських господарствах. Слід зазначити, що рівень сподівань на державні дотації тут виявився досить невисоким. Опитані покладають надії на розвиток спеціальної заготівельно-збутової кооперації (50%) та створення мережі пунктів сертифікації органічної продукції на ринках (44%).

Цікаво було почути думку щодо вигід держави від розвитку природного землеробства. Переважна більшість опитаних (82%) на перший план висунула поліпшення здоров'я населення. Понад половину конкурсантів вважають, що розвиток органічного сільського господарства сприятиме нарощуванню експортного потенціалу держави (67%), підвищенню конкурентоспроможності галузі (65%) та зростанню зайнятості сільського населення (53%).

У насиченні ринку органічною продукцією студенти віддали перевагу заходам посилення контролю з боку держави і суспільства (73%), формуванню культури здорового

харчування у населення (69%) та підвищенню його купівельної спроможності (52%).

Важливе значення у розвитку природного землеробства студенти надають розвитку вітчизняної науки й освіти. Вони оцінюються досить високо (понад 70%) (рис. 3). Це цілком справедливо і зрозуміло. Підготовка кадрів, розширення наукових досліджень, розроблення нових спеціальних технологій сприятимуть зміцненню позицій органічного сектору. Хотілося б підкреслити патріотизм нашої молоді, оскільки вона, головним чином, орієнтується на вітчизняні освіту й науку, що є досить схвальним моментом.

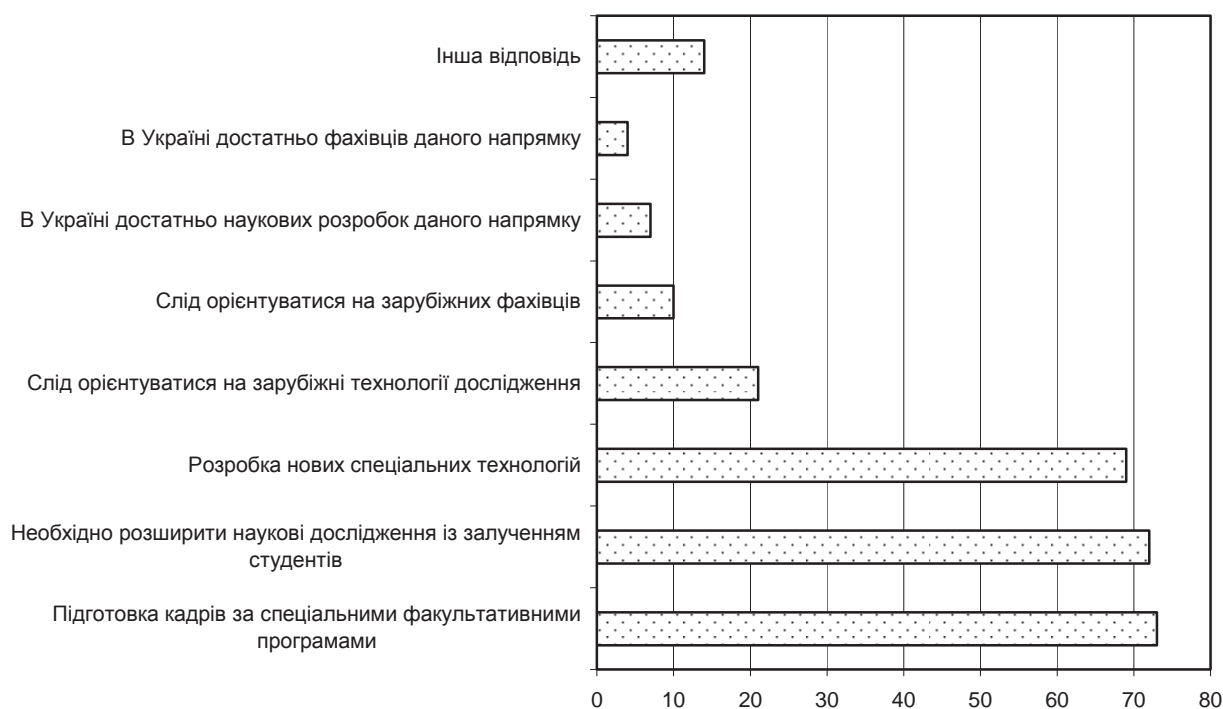

Рис. 3. Яка роль вітчизняної освіти і науки у розвитку природного землеробства? (% опитаних)

У цілому за результатами конкурсу та анкетного опитування можна зробити наступні висновки:

загалом конкурсанти усвідомлюють актуальність і суспільне значення розвитку органічного виробництва високоякісної сільськогосподарської продукції;

серед студентства є розуміння основних проблем та причин незадовільного стану розвитку органічного землеробства в Україні порівняно зі світовими тенденціями;

учасники конкурсу мають власне об'єктивне бачення основних шляхів розв'язання проблем щодо розвитку органічного виробництва сільськогосподарської продукції та головне – бажання їх вирішувати.

Між добробутом суспільства і навколишнім природним середовищем існує прямий зв'язок, а його стан безпосередньо залежить від ставлення до природи самих людей. Враховуючи існуючі екологічні проблеми, які загрожують добробуту людини, безпеці її життєдіяльності, якості довкілля, виникає

об'єктивна необхідність докорінного перегляду форм взаємодії людини й природи.

На формування екологічної свідомості впливають два основних чинники – екологічна освіта та виховання. Формування екологічно свідомої людини з високим рівнем екологічної культури і поведінки уможливить зберегти безпечні умови для життєдіяльності людства та існування цивілізації в цілому.

Розв'язанню проблем екологічної культури сприятиме запровадження тріади пріоритетів через поєднання в одне ціле екологічного виховання, освіти й науки. Нині загальнодержавної ваги набуває запровадження цілеспрямованої політики формування національних цінностей, побудови збалансованого суспільного устрою життя, виховання сильної самостійної нації, організації життєдіяльності людини у гармонії з природою та навколишнім світом.

Розкрито передумови, що зумовлюють потребу формування екологічної свідомості та екологічної культури як основних чинників забезпечення збалансованого розвитку агросфери. Акцентовано увагу на необхідності екологізації усіх сфер життєдіяльності суспільства. Висвітлено результати опитування щодо ставлення майбутніх спеціалістів до екологізації аграрного виробництва та проблем, що стримують її розвиток.

Раскрыты предпосылки, обуславливающие необходимость формирования экологического сознания и экологической культуры как основных факторов обеспечения устойчивого развития агросферы. Акцентировано внимание на необходимости экологизации всех сфер жизнедеятельности общества. Отражены результаты опроса относительно отношения будущих специалистов к экологизации аграрного производства и проблемам, которые сдерживают ее развитие.

The article explores the conditions that lead to the need for environmental awareness and ecological culture as key factors for ensuring sustainable development agrosphere. Attention is focused on the need to greening all sectors of society. Deals with the results of the survey on the attitude the future experts to agricultural production and ecological problems that hinder its development.

*

**О.М. БОРОДИНА, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
А.О. ГУТОРОВ, кандидат економічних наук
Харківський національний економічний університет**

Агрохолдинги як база формування корпоративного аграрного устрою в Україні

Світовий досвід розвитку сільського господарства показує доцільність створення інтегрованих підприємницьких формувань, у складі яких об'єднуються підприємства, що самостійно господарюють і зберігають статус юридичної особи. Робота господарюючих суб'єктів у межах єдиної інтегрованої структури сприяє об'єднанню фінансового та промислового потенціалу учасників, зниженню рівня витрат виробництва, скороченню податкового навантаження в результаті зменшення посередницьких ланок тощо. В українських умовах позитивний потенціал кооперації й інтеграції сільськогосподарських товаровиробників заміщається капіталізацію аграрного бізнесу. Ці процеси супро-

воджуються формуванням інтегрованих агропромислових структур на принципах холдингу. Практика показує, що вони, швидко накопичуючи земельні та майнові активи, адаптуються до потреб світового ринку, мають довгострокові комерційні інтереси і можливості залучення інвестицій. При цьому формується новий корпоративний устрій на селі, який являє собою специфічний порядок організації великомасштабного аграрного виробництва на основі концентрації землі, горизонтальної та вертикальної інтеграції виробництва, де конкурентних переваг досягають за рахунок монополізації ринкової влади, рентоорієнтованої поведінки й максимізації різних інституційних ефектів.